

“ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР” В КРИМУ (1917 — 1921 РР.)

В радянській історичній літературі підкреслювалося, що “червоний” терор був вимушеною мірою, введеною як відповідь на “білий” терор. Зараз багато дослідників, висвітлюючи у своїх творах події цього часу, ставлять між двома термінами знак рівності.

Коли говорять про “білий” та “червоний” терор, в жодному разі не можна ставити їх на один рівень. Терор не може бути виправданий в принципі. Але все ж вагома різниця між ними є. Вона чітко виявлена дослідником цього питання С.Мельгуновим, який вважав більшовицький терор системою планомірного проведення в життя насильства як знаряддя влади. Навпаки, “білий” терор, незважаючи на людські жертви, — це, насамперед, ексцеси на ґрунті розгнужданості, помсти, “отаманщини”, які не мали ідеологічного обґрунтування. У білому русі були різні течії. Деякі з них виношували ідеї “помсти” і нерідко проводив “акції помсти”. Однак, “білий терор” при всіх його антигуманних наслідках все ж відрізнявся від “червоного”. Він не нав’язувався зверху і не був органічним елементом офіційної політики¹.

Слід звернутися до документів, які дають уяву про ставлення керівництва РКП(б) до масового терору взагалі. Ці документи свідчать, що В.Ленін, Л.Троцький, а також і менш помітні фігури, повністю підтримували подібну політику, і в значній мірі були її організаторами. Наведемо декілька прикладів.

Так, ще у 1901 р. Ленін писав: “Принципово ми ніколи не відмовлялися і не можемо відмовлятися від терору. Це — одна з військових дій, яка може бути цілком придатна і навіть необхідна в певний момент бою...”². У 1902 р. в його працях з’являються такі думки: “Нітрохи не заперечуючи в принципі насильства і терору, ми вимагали роботи над підготовкою таких

форм насильства, які розраховували б на безпосередню участь мас і забезпечували б цю участь”³.

Під час революції 1905 — 1907 р. В.Ленін наполягав, щоб партійні лідери провокували насильницькі дії, негайно організовували бойові загони і практикувалися на убивствах городових. Так, у жовтні 1905 р. В.Ленін писав “Нехай кожний загін вчитися хоча б на побитті городових: десятки жертв окупляться з лишком тим, що дадуть сотні бійців, які завтра поведуть за собою сотні тисяч”⁴.

Терор розглядався не як обов’язкове завдання, а як своєрідний тактичний хід. Будь-який етичний, гуманний бік при цьому відкидався, адже мета (ліквідація буржуазії) виправдувала засоби. Так, Ленін досить відверто зазначав, що для радянської держави “...етично все, що служить її укріпленню і зміцненню”⁵.

Ще навесні 1917 р. В.Ленін стверджував, що соціальну революцію здійснити дуже просто: варто лише знищити 200 — 300 буржуїв. У червні 1917 р. він написав: “Приклад якобінців повчальний. Він і зараз не застарів, тільки застосовувати його треба до революційного класу XX століття... Якби влада перейшла до “якобінців XX століття... вони оголосили би ворогами народу капіталістів...”⁶. І зробити так більшовики не забарилися.

Коли на розширеному засіданні Петроградського комітету більшовиків, яке відбулося 1(14) листопада 1917 р., розгорнулася полеміка щодо методу встановлення “революційних завоювань”, то В.Ленін, посилаючись на досвід Французької революції, говорив: “у Парижі гільотинували, а ми лише позбавимо продовольчих карток”⁷. Далі лідер більшовиків зазначив: “Нехай гомонять про арешти. Тверській делегат на з’їзді рад сказав: “Всіх їх заарештуйте”, — це я розумію; от він має розуміння того, що таке диктатура пролетаріату”⁸. Згідно свідченню Л.Троцького, після захоплення влади більшовиками Ленін на кожному засіданні РНК вимагав від своїх колег приступити до терору⁹.

В.Ленін у цьому не був самотнім. Відомо, що Л.Троцький у відповідь на книгу К.Каутського “Тероризм і комунізм” дав “ідейне обґрунтування терору”, яке звалось, утім, до зовсім простої істини: “ворог повинний бути знешкоджений; під час війн це значить — знищення. ...Лякання є могутнім засобом політики, і треба бути лицемірним ханжею, щоб цього не розуміти”¹⁰.

Досить відвертим та красномовним є вислів ще одного відомого теоретика М.Бухаріна: “Пролетарський примус в усіх його формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як ні парадоксально це звучить, методом виробітку комуністичної людини з людського матеріалу капіталістичної епохи...”¹¹.

На VIII з’їзді РКП(б) у 1919 р. М.Криленко, який займав важливу посаду у системі правосуддя (голова революційного трибуналу при ВЦВК), говорив: “В епоху диктатури пролетаріату ми повинні, через цілий ряд обставин, переходити до форм надзвичайної судової розправи”¹².

У вересні 1917 р. майбутній нарком юстиції П.Стучка писав: “Коли треба позбутися під час революції від супротивників революції, є тільки один засіб — революційний трибунал, який керується тільки своєю політичною совістю, а не лицемірним посиленням на закон”¹³.

Ці думки незабаром знайшли своє втілення в офіційній документації. Відразу після жовтневого перевороту “Известия ВЦИК” надрукували програмну статтю “Терор і громадянська війна”. В ній підкреслювалося: тільки “слабонервні люди не хочуть зрозуміти, що на певному щаблі революції класова боротьба неминуче переходить у громадянську війну”, і “тільки толстовці можуть на цій підставі повернутися спиною до революції”. У цьому плані вимоги про припинення терору і відновленні громадянських свобод об’являлися “дивними” вимогами “слабонервних інтелігентів”¹⁴.

В декреті Ради народних комісарів від 28 листопада 1917 р. “Про арешт вождів громадянської війни проти революції” офіційно з’явився термін “вороги народу”¹⁵. Інструкція народного комісаріату юстиції від 19 грудня 1917 р. “Про революційний трибунал...”, прямо спираючись на ідеї В.Леніна, зазначала: “Ступінь покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті”¹⁶.

В офіційному органі РКП(б) газеті “Правда” 25 грудня 1918 р. член колегії ВЧК, а потім голова ВУЧК Лацис писав так: “Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріали і докази того, що обвинувачуваний діяв справою або словом проти Радянської влади. Перше питання, що ви повинні йому запропонувати, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання і повинні визначити долю обвинувачуваного. У цьому зміст і сутність червоного терору”¹⁷.

Ще раніше, 23 серпня 1918 р., той же Лацис у газеті “Известия ВЦИК” сформулював нові закони громадянської війни, які повинні замінити “застарілі звичаї” війни, виражені “в різних конвенціях, за якими полонені не розстрілюються та інше. Все це тільки смішно. ...Вирізувати всіх поранених у боях проти тебе — ось закон громадянської війни”¹⁸.

В таємному листі В.Леніна В.Молотову для членів ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. в зв’язку з опором вилученню церковних цінностей в місті Шуї, містилися такі вказівки: “Інструкція повинна зводитися до того, щоб він (представник центральної влади. - авт.) в Шуї заарештував якомога більше... Чим більшу кількість представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії нам вдасться за цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про будь-який опір вони не сміли й думати”¹⁹.

У своєму творі С.Мельгунов наводить досить красномовне висловлення В.Леніна, в якому він зазначає, що нехай 90% російського народу загине, аби 10% дожили до світової революції²⁰.

Слова вождів з плином часу ставали справою сформованої ними системи. На місцях почали діяти революційні трибунали. Розпорядження, які йшли зверху й орієнтували низові органи на революційний терор, ще більш підсилювалися “зустрічним потоком” революційних ініціатив. Яскравим свідченням цього є звертання в ЦК РКП(б) Б.Воліна, датоване 6 червня 1919 р. Він жадав від вищого партійного органа дати директиву місцевим організаціям щодо “деякого посилення або відродження червоного терору”. При цьому Волін вважав за необхідне “фізично винищувати найбільш небезпечних” буржуазних супротивників²¹.

А ще раніше, в жовтні 1918 р. у журналі “Вестник ВЧК” у статті працівників Нолінського повітового виконкому було відверто сказано, що в боротьбі проти контрреволюції взагалі не варто (підкреслено мною. - авт.) дотримуватися жодної законності²².

К реалізації давно передбачуваного більшовицька партія приступила вже у грудні 1917 р., незважаючи на те, що II Всеросійський з'їзд рад скасував смертну кару.

В ніч з 15 на 16 грудня у Севастополі “матроси арештували багатьох офіцерів і відвезли їх до тюрми. Коли ж тюремний начальник відмовився їх прийняти, то офіцерів відразу розстріляли на Малаховому кургані”²³. 17 грудня 1917 р. “революційними моряками та робітниками” була розпочата “рішуча боротьба з контрреволюцією”, в ході якої було розстріляно ще 30 офіцерів²⁴. Колишній член Севастопольської ради О.Каппа згадував: “...Коли на другий день після грудневих жахів на засіданні ради військових та робітничих депутатів я запитав голову (більшовика М.Пожарова. — авт.): Чи це кінець? Він сказав: “Поки так, але сполохи ще будуть”²⁵.

Спочатку терор носив “класово-стихійний” характер. Протягом 1918 р. він прийняв організовані, “революційно-доцільні” форми.

Про це свідчить рішення про створення Воєнно-революційного штабу у Севастополі, яке було прийнято 12 січня 1918 р. на об'єднаному засіданні Севастопольської ради, Центрофлоту, ради селянських депутатів, представників міського самоврядування, головного заводського комітету порту, головного комісара Чорноморського флоту, соціалістичних організацій і представників усіх судів і частин. Між іншим, у резолюції зазначалося, що “Севастополь не зупиниться перед будь-якими засобами для того, щоб довести справу революції до переможного кінця”. Цілком зрозуміло, які саме засоби збиралися використовувати більшовики для виконання цього завдання²⁶.

Одна з перших масових хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р. В підсумку збройних зіткнень з супротивником — кримськотатарськими ескадронцями та білими офіцерами — більшовики в союзі з лівими есерами протягом січня встановили контроль над більшою частиною території Криму. Стан радянської влади в Криму, однак, не можна було вважати міцним, адже свої опорні пункти тут мали есери, меншовики та монархісти. Для неросійськомовних татарських сіл нова влада була явищем чужим та незрозумілим.

В січні - березні 1918 р. півострів став ареною реквізицій (або, кажучи простіше, грабунку) серед більш-менш заможного населення. Організаторами бешкетувань були севастопольські матроси (основна соціальна база більшовиків у Криму) та їх ревкоми. Почали проводитися масові страти, причому з надзвичайною жорстокістю. В.Єлагін* в своїх споминах згадував, що лише більшовицькі керівники Ю.Гавен та М.Пожаров намагалися протестувати проти терору. Проте з ініціативи Ж.Міллера (голова Євпаторійського комітету РСДРП(б), а потім

* Євпаторійський більшовик, який офіційно не визнав необхідності жовтневого перевороту і навіть відкрито заявив про це в центральній пресі.

— Сімферопольського ревкому), а також євпаторійських працівників М.Демишева, голови ревкому та лівого есера Кебабчана були проведені повальні арешти та розстріли²⁷. Відразу після чергової серії розстрілів Міллер закликав “знищити всю буржуазію, не розбираючи засобів”²⁸.

Сполохи “червоного терору” супроводжували весь січень та початок лютого, але події, які відбулися на території всього півострову протягом 22 — 24 лютого 1918 р. виходять за рамки усього, що було раніше. Протягом цих днів Крим здригався від жаху.

21 лютого Рада народних комісарів видала написаний В.Леніним декрет “Соціалістична вітчизна у небезпеці!”. Пункт восьмий декрету зазначав: “Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці”²⁹.

Текст декрету був доведений телеграмою до відома севастопольської влади і став широко відомим. Обстановка в місті була напруженою. Цьому сприяло багато чинників, однак основним було те, що багато чорноморських моряків вже “спробували” смак громадянської війни. Розв’язані цими ін’єкціями насильства кровожерливі інстинкти та дика ненависть до всіх “ворогів”, бажання розправитися з “власниками й антирадянськими змовниками” запанували над усім іншим. Ось на такий ґрунт потрапила звістка про декрет, який санкціонував страту.

Переможці розпочали розстрілювати “офіцерів та буржуазію”. Початок цьому поклали севастопольські події, коли по місту пройшла хвиля убивств. Матроси Чорноморського флоту провадили в життя гасло: “Потрібно вирізати усю буржуазію”. Член Севастопольської ради Рябоконт заявив: “Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію”³⁰.

Після 9 годин вечора 20 лютого на лінкорі “Борець за свободу” відбулися збори судових комітетів, які вирішили

“примусити буржуазію схилити голову”. Був накреслений ряд дій “аж до повного винищення буржуазії”. Збори обрали комісію з 25 чоловік на чолі з головою ЦК Чорноморського флоту С.Романовським, Басовим та С.Шмаковим. К 24 годинам на Кам’янській пристані зібралося більше 2 500 озброєних матросів.

Анархіст Басов з матросами з’явилися в севастопольську раду та стали вимагати надати їм автомобілі для патрулів. М.Пожаров та П.Марченко, які очолювали раду, намагалися зупинити матросів, але з цього нічого не вийшло. Один з матросів на відмову надати машини, відповів: “Не бажаєте — не треба. Ми самі це зробимо, а вас знати більш не хочемо”³¹.

Біля 2 годин ночі озброєний натовп матросів увірвався в місто. Почалися масові обшуки, грабунки, вбивства. Спочатку виводили з тюрем ув’язнених та розстрілювали без суду та слідства.

Про події, які відбувалися тієї ночі, свідчить вцілілий в’язень севастопольської в’язниці, який сховався під псевдонімом Л-рь В.: “...О другій годині ночі до в’язниці увірвалася перша банда матросів, які пред’явили комісару в’язниці вимогу про видачу, відповідно до списку, для розстрілу п’яťох ув’язнених. Комісар по телефону запросив Раду, як йому бути, видавати або немає. З Ради відповіли: видавати, усіх кого потребують матроси (! - авт.). У пред’явленому списку значилися: муфтії Челебієв, адмірал Львів, капітан I рангу Карказ, лейтенант Цвінгман і колишній городовий Синиця. Їм зв’язали руки і повели... Ніхто з приречених не просив пощади у своїх катів... Дорогою до місця убивства, у Карантинній балці, як передавав потім робітник Р., вбивці катували свої жертви: хворого старого Карказа били прикладами і кулаками, Синицю кололи багнетами і били прикладами, знущалися з усіх. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і каменями по голові. З вбитих зняли верхній одяг, черевики, каблучки, гаманці...

О четвертій годині друга банда з лайками витягла з камер, б'ючи, полковників Шперлінга і Яновського, лейтенанта Прокоф'єва, зовсім юного мічмана Целіцо, прапорщиків Гаврилова і Кальбуса, поручика Доценка, капітана 2-го рангу Вахтіна, севастопольських обивателів Шульмана (пробили голову) і Шварцмана (зламали ребро), інженера Шостака і матроса Блюмберга. Останнім двом якимсь дивом удалося втекти. Інших чекала зрозуміла доля. Десь через 15 - 20 хвилин глухо долетів у камеру звук нестрункого залпу, потім декілька одиночних пострілів, і усе змовкло...»³².

Забитих складали на платформи і звозили на Графську пристань. Матроси не дозволили родичам поховати забитих. На баржі їх вивезли в море і там, прив'язавши вантаж, втопили. Ще протягом тривалого часу трупи прибивало до берега. За цю ніч в місті було вбито близько 250 чоловік.

Вакханалію севастопольських убивств, яка тривала три страхітливі ночі, з 22 по 24 лютого, перервали робітники. «Вони своїм енергійним, збройним втручанням приборкали диких звірів і поклали кінець безглуздій, нелюдській бойні... Не було б їхнього втручання, хто знає, скільки ще кривавих жертв поглинуло б Чорне море»³³. А ранком уражені жителі почули урочисту музику. Грав оркестр. Матроси йшли під прапорами стрункими рядами. Грізними промовами гуркотіли мітинги. «Більш жахливих хвилин Севастополь не переживав. Перед цим ходом торжествуючого вбивці, перед цими радісно голосними звуками переможних маршів померкли жахи ночі і затихли постріли розстрілів, тому що тут усенародно якби узаконювалося те, що було зроблено 12 годин тому. Віднімалася остання розрада, що ця зла справа була зроблена купкою злочинців»³⁴.

23 - 24 лютого 1918 р. матроси корабля «Борець за свободу» ухвалили рішення «винищити усю буржуазію»³⁵. За дві ночі ними було розстріляно до 400 чоловік.

Досить покажемо для того, щоб зрозуміти, що саме творилося в Севастополі у той час, можуть бути слова Юрія

Гавена, якими він охарактеризував постать С.Шмакова: “Треба визнати, що однією з найбільших помилок у політиці Таврійського ЦВКу в особі, головним чином, його голови (А.Слущкого. - авт.) було те, що він дозволяв загонам робити самостійні (на розсуд штабів) і без контролю судових органів обшуки, масові вилучення цінностей, що тягло за собою розкладання цих слабо дисциплінованих загонів і озлоблення серед населення. Зокрема необхідно згадати про очолюваний Шмаковим Чорноморський загін, якій... займаючись експропріацією буржуазії протягом 5-6 тижнів, цілком розклався і став небезпечною загрозою самому ТаврЦВКу”³⁶.

І таке становище не було виключенням. Так, на зборах представників берегових і суднових частин, майстерень міста Севастополя з питання про оборону Криму, яке відбулося 17 квітня 1918 р., Антон Слущкий відверто сказав: “кидатися у війну ми не можемо, тому що Червона Армія перетворилася в банду мародерів”³⁷.

Архіви свідчать, що під час першої хвилі червоного терору в Криму лише тільки у Севастополі загинуло до 600 чоловік³⁸. Цілком можливо, що ця цифра є заниженою.

Події в Севастополі були обговорені на засіданні виконкому ради та одному з засідань II Загальночорноморського флотського з’їзду. 27 лютого на спільному засіданні Центрофлоту, його судових і берегових комітетів, представників демократичних організацій і політичних партій була винесена резолюція: “Затаврувати найбільш енергійним способом ганебний виступ, який був у Севастополі протягом трьох кошмарних ночей”. Було вирішено “негайно створити комісію для виявлення ступеня вини замішаних в цьому осіб та вирішити, як з ними бути та про наступні запобіжні заходи. Всі судові комітети та товариші матроси зобов’язувалися сприяти розкриттю цієї брудної справи, щоб пролетаріату західних держав було зрозуміло, що російські соціалісти не кати, подібно царським”³⁹. Комісія приступила до роботи і до 22 березня представила список із 45

точно встановлених загиблих. Надалі діяльність цієї комісії не простежується⁴⁰.

Виступаючи на одному з засідань II Загальночорноморського флотського з'їзду, матрос Беляєв так розповідав про ці події: “Коли... я повертався на корабель, то побачив матросів з гвинтівками. На моє питання, навіщо вони тут, відповідали, що йдуть на допомогу Раді. ...Коли приїхали на Кам'яну пристань, то пояснили, що треба арештувати всіх буржуїв, тому що є у них щось проти Ради, треба їх привести до Ради та судити. Матросів було багато, 3 тис. чоловік. Всі вони зайняли вулиці, саме місто було оточено так, щоб ніхто не втік... Арештованих спочатку приводили в Раду. ...Там були і офіцери, і священник, і так просто, хто потрапив. Там були зовсім похилі, хворі старики. Половина матросів вимагала забити їх ...Ніхто не знав ні арештованих, ні того, за що їх арештували ...Прийшла банда матросів та вимагала віддати їх. Я намагався пояснити, що це офіцери на обраних началах, лікарі та старики. Нічого не слухали. Згодилися вивести їх з зали. А близько 12 годин ночі телефонують з міської лікарні, мене питають, що робити з трупами, які біля лікарні. І тоді я дізнався, що всіх повбивали...”⁴¹.

Реакція матросів на те, що відбувалося в Севастополі протягом цих трьох жахливих ночей, та на резолюції, які були прийняті II Загальночорноморським флотським з'їздом, була неоднозначною. Більшість засуджувала “контрреволюційні стихійні виступи”. Але було немало й тих, хто тією або іншою мірою виправдовував кровопролиття. Так, командир лінкора “Свободная Россия”, хоча й пообіцяв у наступному “виступити зі зброєю в руках тільки за покликанням своїх вищих демократичних організацій”, тим не менш заявив, що “винних в цих подіях не повинно бути, а якщо їх будуть піддавати суду, ми виступимо на їх захист”. Команда есмінця “Громкий” вважала, що треба розслідувати лише дії голови Центрофлоту Сави Романовського. А команди бази мінної бригади вважала дії моряків справедливими: “Покладаючи на нас ганебну пляму, ви

так же помиляєтесь, як помилялися ми, називаючи контрреволюціонерами товаришів балтійців, які у перші дні революції вели рішучу боротьбу, винищуючи підпілля царату”⁴².

В підсумку розслідування проводити не стали, винні покарання не зазнали, якщо не вважати того, що голова Центрофлоту Романовський був знятий з посади. На II Загальночорноморському флотському з’їзді новим головою ЦК Чорноморського флоту був обраний есер С.Кнорус (замість більшовика В.Роменка), а головним комісаром флоту — лівий есер В.Спіро.

Хвиля терору прокотилася й по інших містах. За словами генерала П.Врангеля, який у той час мешкав у Криму, розстріли (хоча і не в таких розмірах як в Севастополі) йшли і в Ялті⁴³. У Сімферополі було вбито 170 мирних жителів, яких віднесли до “світової буржуазії”⁴⁴. Терор там став масовим, і був спрямований не тільки проти “класово далекого елементу”, але й проти недавніх союзників: розстрілу підлягали усі есери та меншовики⁴⁵. У ніч на 24 лютого загін севастопольських червоноармійців під командуванням члена обласного військово-революційного штабу та виконкому севастопольської ради С.Шмакова учинив погром в Сімферополі та розстріляв 170 офіцерів.

Варто зупинитися на історії членів сім’ї Романових, які проживали в той час у Криму. На півострові — у маєтку Ай-Тодор у Лівадії — тоді жили вдовствуюча імператриця Марія Федорівна; сім’ї її дочок: велика княгиня Ксенія Олександрівна з чоловіком — великим князем Олександром Михайловичем (разом з ними жили і їх шестеро синів — Андрій (1897 р.н.), Федір (1898 р.н.), Микита (1900 р.н.), Дмитро (1901 р.н.), Ростислав (1902 р.н.) та Василь (1907 р.н.)); князь Фелікс Юсупов із дружиною Іриною Олександрівною (дочка Олександра Михайловича і Ксенії Олександрівни, онучка імператриці) та їхня дочка Ірина.; велика княгиня Ольга Олександрівна зі своїм чоловіком — полковником Миколою

Куліковським (вже в Криму, наприкінці 1917 р., у них народився син Тихін); великий князь Микола Миколайович; його дружина-чорногорка велика княгиня Анастасія Миколаївна; його молодший брат великий князь Петро Миколайович із дружиною Милицею Миколаївною та з дітьми Мариною, Надією і Романом (у Криму Надія вийшла заміж за князя Орлова і через рік народила дочку Ірину).

У квітні 1918 р. Ялтинська рада ухвалила рішення розстріляти усіх без виключення (підкреслено мною. - авт.) Романових, які мешкали на той час у Криму. Тобто, ялтинські більшовики вирішили вбити навіть маленьких дітей! Тоді ж в Ай-Тодор приїхала спеціальна слідча комісія. За вказівкою Петроградської ради у Марії Федорівни були вилучені щоденникові записи і листи її сина Миколи II, надіслані їй з Тобольська. Матроси також забрали у неї як “контрреволюційну книгу” стару родинну Біблію, яку вона привезла в Росію з Данії^{*46}.

Врятував Романових лише щасливий збіг обставин. Новим комісаром, у руки якого було віддане управління всіма лівадійськими палацами, було призначено матроса Задорожного, який раніш служив в авіаційній школі, заснованій й очолюваній Олександром Михайловичем. Задорожний ставився до великого князя з повагою. Він був фактично підтриманий у намаганнях зберегти життя Романових дуже впливовим тоді у Криму Юрієм Гавеном. Ялтинська і Севастопольська ради почали ворогувати між собою: Ялтинська вимагала негайної видачі і розстрілу всіх членів дому Романових, а Севастопольська, представником якої був Задорожний, захищала їх, чекаючи розпоряджень із центру. “По стратегічних розуміннях” Задорожний перевіз усіх Романових

* Вже знаходячись у Данії, Марія Федорівна зненацька одержала назад цю, конфісковану в неї більшовиками під час обшуку, Біблію. Датський дипломат випадково купив її в букіністів у Москві і надіслав колишній імператриці. Марія Федорівна померла, тримаючи цю Біблію в руках.

у маєток Петра Миколайовича — Дюльбер — із високими товстими стінами. У Дюльбері Задорожний із представниками Севастопольської ради тримали оборону проти Ялтинської ради.

Республіка Тавриди вже доживала останні дні, коли найбільш завзяті її керівники прийняли рішення остаточно вирішити долю Романових. У квітневу ніч 1918 р. до Дюльбера одночасно із Севастополя і Ялти направилися вантажівки з озброєними матросами. Шлях від Ялти до Дюльбера набагато коротший, ніж з Севастополя. Усім було очевидно, що на них чекав важкий бій. Але події зненацька склалися сприятливо для бранців. Серед ночі Задорожний розбудив Олександра Михайловича і почав благати його заступитися за нього і за інших охоронців. Виявилося, що Ялту зайняли німці і німецький генерал вже дзвонив у Дюльбер, хвилюючись про долю кронпринца (Сестра Олександра Михайловича — Анастасія Михайлівна — була заміжня за великим герцогом Фрідріхом-Францем III Мекленбург-Шверинським, а її дочка Цецилія стала дружиною прусського кронпринца Вільгельма)⁴⁷.

Цікавим також є ще один, досить красномовний факт, який допомагає зрозуміти, як низько цінувалося людське життя у той час. Так, у своїй статті (датованій березнем 1918 р.) Максим Горький зазначав, що у Феодосії місцеві солдати впровадили до життя нове джерело збільшення своїх прибутків — рабовласництво: “спостерігалися випадки... коли навіть людьми торгують: привезли з Кавказу туркенів, вірменок, курдок і продають їх по 25 руб. за штуку”⁴⁸.

У Євпаторії червоні війська з’явилися 14 січня 1918 р. Почалися масові арешти офіцерів, заможних і тих, на кого вказували, як на контрреволюціонерів. За 3 - 4 дні було в маленькому місті було заарештовано понад 800 чоловік.

Страхітливу пам’ять про себе залишили в Євпаторії команди транспортного корабля “Трувор” і крейсера “Румыния”. С.Мельгунов розповідав про те, як саме відбувалися страти заарештованих у Євпаторії: “Осіб, засуджених до розстрілу,

виводили на верхню палубу і там, після знущань, пристрілювали, а потім кидали за борт у воду. Кидали масами і живих... Найстрашніше усіх загинув ротмістр Новацький, якого матроси вважали душею повстання в Євпаторії. Його, вже сильно пораненого, привели до свідомості, перев'язали і тоді кинули в топку транспорту. Страти відбувалися і на транспорті "Трувор", причому, за словами очевидця, у такий спосіб: перед стратою, по розпорядженню судової комісії, до відкритого люка підходили матроси і на прізвище викликали на палубу жертву. Викликаного під конвоєм проводили через усю палубу повз озброєних червоноармійців і вели на так зване "лобне місце". Отут жертву оточували з усіх боків збройні матроси, знімали з жертви верхній одяг, зв'язували мотузкам руки й ноги і в одній нижній білизні укладали на палубу, а потім відрізали вуха, ніс, губи, статеві органи, а іноді і руки й у такому виді жертву кидали у воду. Після цього палубу змивали водою й у такий спосіб видаляли сліди крові. Страти продовжувалися цілу ніч і на кожну страту йшло по 15 - 20 хвилин. Під час страти з палуби в трюм доносилися шалені крики і для того, щоб їх заглушити, транспорт "Трувор" пускав у хід машини та йшов від берегів Євпаторії в море. За три дні 15, 16 і 17 січня на транспорті "Трувор" і на крейсері "Румыния" було вбито та утоплено не менш 300 чоловік. Матрос Куликов на одному із мітингів казав, що "власноручно кинув за борт 60 чоловік"⁴⁹.

Усього ж взимку 1918 р. у Євпаторії — цьому відносно невеликому містечку — було репресовано близько тисячі мирних жителів⁵⁰.

Червоний терор не був прерогативою винятково міст. У селах більшовиками проводилася така ж політика. Так, під погрозою репресій селянам звеліли здати всі недоїмки за декілька років, починаючи з дореволюційних, царських часів. Оскільки борги колишній владі були величезними, а грошей, щоб заплатити їх усі відразу, природно, не було, то у Криму знову піднялася хвиля репресій, тепер уже стосовно сільського населення. І хоча

потім більшовики признавалися, що цей крок був помилковим, проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, велику частину якого становили татари⁵¹.

Про те, що трагічні події початку 1918 р. в Криму не були випадковістю, свідчить й короткотривала історія Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди (березень — кінець квітня 1918 р.). Згідно зі спогадами Ю.Гавена, голова Таврійського ЦВК Ж.Міллер дозволив загонам творити самостійно (на розсуд штабів) обшуки, масові вилучення цінностей, які вели за собою остаточний розклад цих слабо дисциплінованих загонів та подальше озлоблення серед місцевого населення⁵².

Картини подібних бешкетувань є й в романі В.Вересаєва “В тупике”. Він присвячений подіям 1919 р., але це говорить лише про “природність” таких подій для більшовицької партії. В спогадах В.Набокова “Другие берега” є такі рядки: “...Місцевий татарський уряд змели новенькі ради, із Севастополя прибули досвідчені кулеметники і кати, і ми потрапили в найбільш нудне і принизливе становище, у якому можуть бути люди, — те становище, коли навколо увесь час ходить ідіотська передчасна смерть, тому що господарюють людиноподібні й ображаються, якщо їм що-небудь не по ніздрі. Тупа ця небезпека була за нами до квітня 1918 року. ... Більшовицькі матроси прив’язували ваги до ніг заарештованих жителів (у Ялті) і, поставивши спиною до моря, розстрілювали їх; через рік водолаз доповідав, що на дні опинився в густій юрбі стоячих навияжку мерців”⁵³.

26 березня Рада народних комісарів республіки прийняла рішення мобілізувати 2 % буржуазії на “оборонні роботи”. Для багатьох, кого мобілізували — хворих та людей похилого віку — це означало вірну загибель. Балаклавська та Ялтинська ради запропонували провести поголовну мобілізацію буржуазії. А відомий анархіст, майбутній партизанський вождь О.Мокроусов на загальних зборах ради міста Феодосії запропонував не більш, ні менш як “викоренити всю буржуазію, не розбираючи засобів”⁵⁴.

Нарком юстиції, лівий есер В.Гоголашвілі ліквідував інститут мирових судів, на зміну яким прийшли народні суди. Ради отримали право висувати комісарів по судовим справам при місцевих судах. В їх компетенцію входили: нагляд за судовими установами та містами ув'язнення, право арешту, санкції на арешт, нагляд за слідчими комісіями при революційних трибуналах. Згідно декрету Ради народних комісарів та наркомату юстиції, звинувачення по справах про контрреволюцію, саботаж (так звалися страйки), мародерство та спекуляції повинно було бути готовим не більш, як за дві доби. Слідство, таким чином, максимально спрощувалося, і все більш переходило у простір “революційної доцільності”.

Ще у лютому 1918 р. було створено комісаріат тюрем. На березневному губернському з'їзді рад було зазначено, що комісаріат “зміг поставити справу таким чином, що тюрма є не місцем покарання, а місцем визнання своєї провини”⁵⁵.

Звісно, не всі у керівництві Республіки Тавриди мали ультрабільшовицькі переконання. Багато завдяки Ю.Гавену (що згодом відгукнеться вже на долі самого Гавена) врятувалися від розстрілу. Але такі більшовики, як Гавен були винятком.

Коли наприкінці квітня 1918 р. до Криму стали підступати німецькі війська, більшовики розпочали виганяти селян із їхніх помешкань і сіл, та примусово вивозити їх на Перекоп “на риття окопів і поглиблення ровів”. Подібні дії викликали нові селянські хвилювання. В “заколотні” села були послані каральні загони. Перший такий удар був нанесений по місту, яке більшовики вважали “центром хвилювань” — Алушті. Туди був спрямований спочатку піший загін, а потім міноносець із десантниками.

Після тривалого артилерійського обстрілу, 24 квітня під прикриттям міноносця на берег зійшли матроси і почали вирізувати місцеве населення. Татар вбивали особливо заподадливо. “Матроси... увірвалися в містечко. Розсипавшись у погоні за тими, хто відступав, по його вузьких вулицях,

рубали без пощади всіх татар, які їм зустрічалися. Населення Алушти та навколишніх сіл, кинувши свої вогнища, бігло в гори і ховалося там аж до того моменту, коли матроські загони... були відтягнуті в Ялту, а Алушту зайняв ескадрон німецьких уланів”⁵⁶.

Про події, які сталися у Алушті наприкінці квітня 1918 р., більш докладно нам відомо із свідчень Хафіза Шамрата — мешканця села Коробек, яке розташоване біля Алушти. Вони були викладені у протоколах слідчої комісії Кримського Курултаю. Між іншим, він розповідав: “До вечора підійшла міноноска, спустила шлюпку, і в цей час із боку Ялти прибули червоногвардійці. ...Греки озброєні ходили по будинках і вбивали татар. Так ми пролежали, зачинившись, із середи до понеділка. Вони отут убивали три дні, починаючи з вечора в середу, у четвер і п’ятницю до вечора. З Ялти прибув спеціальний грецький загін, чисельністю в 300 — 400 чоловік. Після прибуття цього загону в Алушту до нього приєдналися і місцеві греки, здебільшого темний елемент. У суботу більшовики видали декрет про те, що більше убивств не буде, після чого голова мусульманського комітету з червоним хрестом на рукаві розпочав поховання забитих”⁵⁷.

Радянська Соціалістична Республіка Таврида мала далекоглядні наміри щодо впровадження у Криму “нової революційної законності”. Але на більше у неї просто не вистачило часу. В середині квітня 1918 р. війська німецького уряду та Центральної Ради були вже біля Перекопу, до початку травня повністю оволоділи півостровом.

Наступний “прихід” більшовиків до Криму відбувся через рік — навесні 1919 року. В кінці березня — на початку квітня більшовицькі війська підступили до Криму, який й захопили протягом місяця. 29 квітня в Сімферополі відкрилася Кримська обласна партійна конференція, на якій було прийняте рішення про утворення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки.

Як і в 1917 році, на території півострову стали створюватися надзвичайні органи влади — військово-революційні комітети.

Початковий період їхньої діяльності характеризувався багатопартійністю. Однак комуністи шляхом переобрань, розпуску й інших заходів витиснули конкурентів, і стали займати в ревкомах домінуюче положення, роблячи їхнім слухняним знаряддям своєї політики.

Після того, як радянська влада утвердилася на півострові, вона знову почала впроваджувати тут ті ж самі методи керування, які використовувала в інших регіонах. Свою діяльність спочатку ревкоми, а потім кримський уряд розпочали з того, що розігнали створений Кримським крайовим урядом адміністративний апарат, провели націоналізацію банків, кредитних установ, залізничного та водного транспорту, флот, маєтків, монастирських господарств, великих підприємств найважливіших галузей промисловості і курортних організацій. В селах націоналізувалися господарства заможних селян.

Для забезпечення уряду фінансами більшовики знову-таки використали відомий вже метод грабіжництва. На “ворожі класи” була накладена величезна контрибуція. Загальна сума обкладання була визначена спочатку в 10 млн. крб., але потім її значно збільшили⁵⁸. Крім того, буржуазія повинна була виплачувати надзвичайний податок. Уводилася так звана речова повинність. Імущі зараховувалися в тилове ополчення і найчастіше, незважаючи на вік і стан здоров’я, відправлялися на роботи “на допомогу фронту”. Майно емігрантів підлягало конфіскації⁵⁹.

Налагодити яку б то ні було стабільну економіку Кримській Соціалістичній Радянській республіці не вдалося, і не тільки через нетривалість її існування, але і тому, що “усі сили і матеріальні засоби Криму в першу чергу віддавалися Червоної Армії”⁶⁰. Аналізуючи історію республіки треба відзначити, що про творчу роботу, кардинальні і розумні перетворення, піднесення життєвого рівня населення говорити не доводиться. У села відправилися продзагони, які мали провести загальну реквізицію хліба. Тільки в Євпаторійському повіті за травень 1919 р. було реквізовано 2 622 829 пудів хліба⁶¹.

Заходи радянської влади по насильницькому відбиранню у населення продовольчих товарів та примусова посівна кампанія призвели до зростання обурення серед селян. Почали виникати стихійні виступи протесту. Щоб зміцнити свою владу в Криму, чекісти почали “забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому”. Це означало винищення всіх тих, хто насмілювався виказувати своє незадоволення станом речей. Встановлення “революційної законності” призвело до виникнення на півострові нової хвилі “червоного терору”.

Але, у цілому, ставлення уряду республіки до політичних опонентів у 1919 р. було більш стриманим. Акти масового терору, на відміну від 1918 р., не простежувалися, хоча терор й надалі залишався офіційною лінією управління. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникли жорстоких репресій, але на пресу і пропаганду більшовики наклали суворе обмеження. Газети, які одержали ярлик “буржуазних” закривалися негайно.

14 квітня 1919 року була створена Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажом. Вона видала суворий наказ про заборону самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій. Однак для населення було все рівно: чи самочинні реквізиції, чи офіційні.

Влада так і зберігала свій надзвичайний характер усі 75 днів республіки. Ради не були відновлені, і влада концентрувалася в руках ревкомів. Головні функції ЧК передавалися особливому відділу при Військово-революційній раді КСРР⁶².

12 червня в Криму висадився десант генерала Я.Слащова. Радянські частини були змушені покинути територію півострова. 24 червня був покинутий Сімферополь, а через двоє доби в Криму не залишилося жодного червоного загону. Уряд республіки евакуювався до Нікополя, а потім у Київ. КСРР припинила своє існування.

Втретє більшовики прийшли до Криму й остаточно захопили його наприкінці 1920 року. В листопаді війська Південного

фронту під керівництвом М.Фрунзе розпочали заключну операцію — перехід через Сиваш та штурм Перекопу.

На цьому фоні більшовиками був розіграний перший акт майбутньої п'єси: об'ява амністії всім тим, хто складе зброю. Ще у травні 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон звернувся до уряду радянської Росії з пропозицією про переговори та амністію білогвардійцям. Г.Чичерін вважав, що треба “йти на амністію Врангелю, можна відповісти згодою, не гаючи ні хвилини”⁶³. В.Ленін, маючи на увазі нормалізацію відносин з Великою Британією, звернувся до Л.Троцького: “Я вважаю, Чичерін правий: зараз же відповісти згодою на 1) призупинку військових дій (а) в Криму та (б) на Кавказі (точно обміркував кожне слово) і 2) на переговори про умови очищення Криму на принципі (не більш) загальної амністії білих і 3) участі англійського офіцера у переговорах з Врангелем”⁶⁴. Тим не менш, з цього плану нічого не вийшло.

12 вересня 1920 р. газета “Правда” надрукувала “Відозву до офіцерів армії барона Врангеля” з пропозицією амністії тим, хто перейде на бік радянської влади. Приводом для відозви слугував епізод з поручиком Яковлевим. Він, перейшовши до червоних, зробив приголомшливу заяву, в якій запевняв, що у врангелівській армії виникла таємна організація офіцерів, які “намагаються скинути Врангеля та об'явити його армію Кримською під командуванням Брусилова за умови повної амністії”⁶⁵. Зараз вже важко сказати, чого саме намагався добитися Яковлев, розголошуючи таку вибухову інформацію.

11 листопада сам Фрунзе звернувся по радіо до врангелівських офіцерів з пропозицією надання амністії тим, хто складе зброю. З аналогічними закликами до них виступила й реввійськрада фронту.

Позиція Леніна, тим часом, ставала більш жорстокою. Як тільки він дізнався про вчинок Фрунзе, то вже 12 листопада телеграфував: “РВР Південфронту. Комісія. Троцькому. Тільки що узнав про вашу пропозицію здатися. Дуже здивований

непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та не випуск жодного корабля: коли ж супротивник не прийме цих умов, то, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно”⁶⁶. Саме тут треба шукати зерно майбутньої розправи, хоча формально обіцянка амністії залишалася в силі.

У Російському державному архіві соціально-політичної історії (колишній партійний архів) збереглася частина записки, яка була написана В.Леніним десь наприкінці жовтня — на початку листопада 1920 р., і була адресована Є.Скляньському. У ній говориться буквально наступне: “...чудовий план! Докінчайте його разом із Дзержинським. Під видом “зелених” (ми потім на них і звалимо) пройдемо на 10 — 20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 000 карбованців за повішеного”⁶⁷. Коментарі, як кажуть, зайві.

Після взяття Перекопу війська білих почали відступати. Представник Антанти де Мартель погодився прийняти всіх, хто залишав Крим, під заступництво Франції. 14 листопада в 2 години 40 хвилин, тільки після того як на кораблі (в евакуації взяли участь 120 кораблів⁶⁸) піднялися всі бажаючі, на борт крейсера “Генерал Корнилов” зійшов Врангель⁶⁹. До Константинополя було вивезено 145 тис. 693 чоловік, серед яких військових — до 70 тисяч. За винятком міноносця “Живой”, який затонув, всі кораблі прибули до місця призначення⁷⁰.

Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в різних джерелах оцінюється по-різному. У виданні “Гражданская война в СССР” говориться, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів⁷¹. За підрахункам кримського вченого В.Брошевана, у полон потрапило 54 696 врангелівців.

Скільки ж добровольців залишилося в Криму? Якщо загальна кількість військових, які перебували у той час в Криму, дорівнювалася 200 тис. чоловік, то нескладні арифметичні підрахунки показують: кілька десятків тисяч⁷².

Один з очевидців подій, так розповідав про захоплення міст Криму військами Червоної армії: “У понеділок 2 листопада ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе відібраний одяг, шпуряючи свою розідрану солдатську нещасливому роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і затишних місцях, боючись попадатися на очі озвірілим червоноармійцям. ... Наступного дня, у вівторок, почався грабунок винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачило, стали відкривати бочки і пити прямо з них. Будучи вже п’яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Віно лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. У одному підвалі у вині втонуло двоє червоноармійців, а по Феодосійській вулиці від будинку виноторгівця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого віна, і червоноармійці, які проходили по вулиці, черпали з нього іноді навіть шапками і пили віно разом із брудом. Командири самі випускали віно з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити якій-небудь порядок в армії. Пияцтво продовжувалося цілий тиждень, а разом із ним і всілякі, часто найбільш неймовірні насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабунок”⁷³.

Значного поширення серед червоноармійців та матросів набуло насильство над жінками. Кожний матрос мав по 4 - 5 коханок, головним чином із дружин розстріляних та офіцерів, які емігрували. Якщо жінка відказувалася становитися іграшкою — її розстрілювали. “Матроси, п’яні й посатаніли від крові,

увечері, під час оргій, у котрих мимоволі брали участь сестри милосердя, дружини заарештованих та дружини офіцерів, які виїхали, а також заручниці — брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. “Хрестики” уночі розстрілювалися...”⁷⁴.

Червоні війська вийшли до Сімферополя 13 листопада, Севастополя — 15-го, Ялти та Керчі — 16-го. Кримський півострів зайняли війська Червоної армії. День 16 листопада 1920 р. прийнято офіційно вважати днем завершення громадянської війни. Але війна продовжувалася, на цей раз — з беззбройними.

Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада, В.Ленін заявив: “Зараз в Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо”⁷⁵.

Зараз дуже часто вказують на превентивний характер сталінських репресій: винищувалися всі ті, хто міг би в майбутньому чинити опір радянській владі. Як ми бачимо, саме такий характер мали репресії й ленінського періоду. Наведене вище висловлювання Леніна, яке, до речі, відсутнє в Повному зібранні творів, у поєднанні з наведеними фактами щодо Криму свідчить про це з усією переконливістю.

З полоненими “розібралися” шляхом масових розстрілів. 21 листопада 1920 р. була утворена кримська ударна група на чолі з заступником начальника особого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим⁷⁶.

На нагородному списку Ю.Євдокімова є резолюції кількох більшовицьких діячів. Командуючий Південним фронтом М.Фрунзе підкреслював: “Вважаю діяльність т. Євдокімова як таку, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження в звичайному порядку не зовсім зручне”⁷⁷. А ось що написав виконуючій обов’язки

начальника особливого відділу ВЧК С.Дукельський: “Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. чоловік. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, більш як 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд”⁷⁸.

14 листопада 1920 року реввійськрада Південного фронту прийняла постанову, в якій зазначалося: “...Утворити Кримревком в складі: голови — члена РВР Південного фронту Бела Куна, членів: Лідє, Гавена, Меметова, Ідрісова, Давидова-Вульфсона”. Кримревкому були надані необмежені повноваження.

Не всі члени Кримревкому однаково ретельно виконували свої обов’язки — і зовсім не тому, що цього не бажали. Багатьом з них просто не дозволяли працювати, тому що побоювалися їхньої “угодовської зіпсованості”. Діяльність С.Вульфсона (Давидова) і Ю.Гавена у цьому органі влади взагалі не простежується. Кримськотатарські співробітники С.Меметов та С.Ідрісов також були фігурами випадковими. Вони не мали “всієї повноти влади”, і перебували в ревкомі лише “для галочки”. Незабаром Кримський ревком поповнили Бела Кун та “більшовичка з немалим стажем” Розалія Землячка (Залкінд).

Бела Кун одержав телеграму від заступника Л.Троцького в Реввійськраді Склянського, в якій говорилося: “Війна продовжиться, поки в червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер”. Він відреагував на неї досить красномовно: “Троцький сказав, що не прийде до Криму поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим — це пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко підвищимо його до загального революційного рівня Росії...”⁷⁹.

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану. Він супроводжувався жорстоким терором, який вражає навіть на тлі жахів громадянської війни. Терор був санкціонований

вищим керівництвом більшовицької партії. Про це свідчать скрупульозні звіти Землячки на ім'я І.Крестінського.

Наказ про початок операції віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім'я начальника особого відділу Південного фронту В.Манцева⁸⁰. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.П'ятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив свій четвертий за рахунком наказ, в якому, між іншим, зазначалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також "всі офіцери, чиновники воєнного часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'явиться, розглядатимуться як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу"⁸¹. Цей наказ особливо багатомовний, тому що на той час бойові дії вже закінчилися.

Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів всіх повбивали. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах під Сімферополем, топили у морі. Поранених вбивали прямо у госпіталях.

Таке творилося по всій території півострова. Про події кінця 1920 р. у Феодосії очевидець розповідав: "Всі, хто з'явився на реєстрацію, були відправлені під конвоєм у Віленські казарми і на колишню фабрику Криму, відкіля до 200 чоловік щоночі виводилися на мис св. Іллі і розстрілювалися. Трупки кинули у глибокий яр і зверху прикрили землею, яка обвалилася. Доступ до балки довго охоронявся ланцюгом червоноармійців, але дружини декількох офіцерів, переодягнувшись злиднями, пробиралися до цього місця. Весь шлях до яру засипаний шматками сукні мучеників... Півтора місяці кожен ніч

виводилося на Чумну гору в Карантину і мис св. Іллі по 300 - 400 душ, яких розстрілювали з кулеметів пачками. Нещасних роздягали при 20-градусному морозі. Одиницям удалося втекти й укритися на горищах, у норах, сараях... Трупів страчених закопувалися недбало, і вранці собаки розтягували шматки м'яса. У грудні страти робилися на Лисій горі. Загальне число постраждалих — не менше 7 000 - 8 000 чоловік”⁸².

Прізвища Бела Куна та Розалії Землячки в ті часи у Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував йому списки заарештованих, яких приговорили до розстрілу, і дозволяв йому викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина⁸³. На думку того ж М.Волошина, завдяки терору з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє⁸⁴.

Так, Кун та Землячка зробили багато для того, щоб у Криму “восторжествувала радянська законність”. Але не слід вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося. Неабияку роль відіграла й Кримська чрезвычайка та особі відділи Червоної армії.

З документів ЧК відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особі відділи, ТрансЧК, МорЧК і т.п. Між ними існували серйозні протиріччя щодо “сфер впливу”. Це було пов'язане з тим, що Кримревком не був єдиним координуючим центром подібних органів в Криму. Такий центр з'явився лише в квітні 1921 р. в особі Кримської обласної ЧК (КОЧК). Відомо, що особі відділи, які проводили політику терору щодо всіх “контрреволюціонерів”, були практично зовсім безконтрольними. В діях органів ЧК принципи “революційної законності” дорівнювали свавіллю. Була широко поширена система заручників. Донос, навіть не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку доносили, так і для всієї її родини⁸⁵.

Разом з ЧК у терорі брали участь частини Червоної армії та її особі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню

продрозкладки, в діяльності комендатур, які могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті “різного розуміння своїх владних повноважень”⁸⁶.

Перед чекістами на півострові були висунуті масштабні завдання. Умовно їх діяльність можна поділити на два етапи. Перший з них — це масовий терор після перемоги над Врангелем, спрямований проти білих офіцерів та всіх інших “антибільшовицьких сил”, котрі знаходилися в той час в Криму. Другий етап — масова перевірка сигналів про антирадянську діяльність осіб, котрі проживали у Криму після вигнання Врангеля. Ці сигнали відразу почали надходити у компетентні органи від “пильних товаришів”. Під перевірку потрапляли особи будь-якого віку, статі та соціальної приналежності.

Так, селянин села Ново-Іванівка Сімферопольського повіту Панков за службу в державній сторожі у Врангеля був присуджений до перебування в таборі примусових робіт терміном на один рік. Така ж доля спіткала його односельчанина Т.Федоряка. Поліцейського при білих В.Мещерякова в лютому 1921 р. заслали в концентраційний табір “на час громадянської війни”^{87*}. За постановою колегії Кримської ЧК від 18 лютого 1921 р. домогосподарка (з дворян) Лідія Тиха як неблагонадійна була вислана в Харків. Її майно підлягало конфіскації.

Зустрічалися й цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими “шкіряними товарами”. Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить повезло, і Піастро звільнили зі стандартним формулюванням “за недоведеністю обвинувачень”⁸⁸.

Р.Землячка на початку грудня 1920 р. підписала документ, в якому зазначалося: “Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які служили у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії розстріляна.

* Дуже цікаво було б упізнати, коли саме закінчилася громадянська війна з погляду не істориків, а співробітників ЧК...

Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. чоловік відпущено 700, розстріляно 2 тис., решта знаходиться в концентраційних таборах (не треба забувати, що родини розстріляних висилалися з Криму. – авт.). Дії особих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їх зв'язку з дрібною буржуазією — за тих або інших арештованих. Областком вказав на неприпустимість масових клопотань і запропонував партійним бюро в жодному випадку не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особим відділам в їх роботі з остаточного викорінення контрреволюції”⁸⁹.

Не всі в уряді Криму підтримували спрямованість на масовий терор. Але нам досить мало відомо про відкрите виявлення невдоволення. Про невдоволення і розгубленість свідчить, наприклад, протокол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації (датований груднем 1920 р.). Серед питань, які розглядалися є й таке: “Про ставлення організації РКП до становища, що створилося в місті у зв'язку з арештами та обшуками”. В ході довгих дебатів було прийняте рішення “провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів”⁹⁰. Таким чином, наприкінці 1920 р. участь у стратах стала прямою партійною директивою.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції в ЦК РКП(б) в яких наполягали на тому, щоб “прибрати з Криму всіх “м'якотілих” — популярного Ю.Гавена (“через його недостатню твердість та стійкість”⁹¹), С.Бабахана, І.Фірдевса, першого редактора газети “Красный Крым”, колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви “перевіраних” товаришів. У керівництві Криму розпочався конфлікт, якій закінчився відкликанням Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч більшовицької партії М.Султан-Галієв.

Ім'я видатного татарського революціонера, більшовика М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії.

Цілковита реабілітація відбулася лише наприкінці 80-х років. Більша частина діяльності Султан-Галієва пов'язана з роботою в Казані та Москві, у Центральному бюро комуністичних організацій народів Сходу при ЦК РКП(б), Центральній мусульманській військовій колегії, Народному комісаріаті у справах національностей. В Криму М.Султан-Галієв був лише один раз. Але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий в судженнях (особливо з національного питання), Султан-Галієв давно викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом з боку ВЧК. Під зручним приводом “вивчити стан справ в Криму”, перед відкриттям X з'їзду РКП(б) Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був “висланий” з Москви. Дозвіл повернутися в столицю він отримав вже після закінчення партійного з'їзду, де серед основних розглядалося й національне питання.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, але й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення практики червоного терору.

У своїй доповіді М.Саїд-Галієв, між іншим, писав: “...Але в розвитку радянської роботи, окрім цієї причини, були й інші специфічні умови, які породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає від 20 до 25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народна молва підносить цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найбільш кепське, що було в цьому терорі, так це те, що до розстріляних потрапляло дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику

невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже нема родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.”⁹².

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва “Про становище в Криму” викликала в Москві ефект бомби, що розірвалася. Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, різко викрив свавілля, яке творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про хворобливий стан в Криму у весь голос заговорили в Наркомнаці та Раді національностей. Таємне становилося явним.

Пізніше, вже у 1923 році під час обговорення рукопису роману “В тупике” вищими політичними керівниками Маркс Тартаковський підійшов до Держинського і сказав йому: “...Офіцери з’явилися на перересстрацію. І почалася кривава бойня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з’явилися, заарештовували, вночі виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Держинського, для чого все це було зроблено? Він відповів:

— Бачите, отут була зроблена велика помилка. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використають ці повноваження”⁹³.

В Москві нарешті усвідомили серйозність ситуації. В Крим була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. Ібрагімов сказав: “В Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, надлишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення”⁹⁴. Виступаючи на

пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р. Велі Ібраїмов* сказав ще більш відверто: “...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення”⁹⁵.

Дані про розміри червоного терору в Криму та кількість його жертв дуже різні. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору зібрав та систематизував у 1923 - 1924 рр. член народно-соціалістичної партії С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. чоловік. Кримський історик В.Петров прийшов до висновку, що мінімальна цифра загиблих, яка доказується, складає 20 тис. чоловік⁹⁶. Султан-Галієв називає цифру у 70 тисяч, І.Шмельов говорить про 120 тис. загиблих⁹⁷.

Мабуть, можна цілком погодитися з В.Петровим у тому, що “репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки загострили політичні умови в Криму”⁹⁸. В травні — червні 1921 року сплеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітами⁹⁹. За словами історика С.Усова, усі “спроби особого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Й.Якіра нейтралізувати дії банд “зелених” закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту із Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем”¹⁰⁰. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

Для того, щоб остаточно зрозуміти масштаби насильств, які протягом громадянської війни відбувалися на території Кримського півострова, наведемо одну дуже промовисту таблицю:

* Велі Ібраїмов (голова Кримського ЦВКу з 1923 р.) розстріляний по фальсифікованому звинуваченню у 1928 році. Доля Ю.Гавена, С.Бабаханяна, І.Фірдевса, П.Новицького та багатьох інших “старих” більшовиків була така сама. Вони стали жертвами сталінського терору в 30-х рр.

Чисельність населення в містах Криму.¹⁰¹

№	Міста	Кількість населення у 1917 р. (чол.)	Кількість душ населення у 1921 р. (чол.)	На скільки зменшилося населення за період з 1917 р. (чол.)
1.	Сімферополь	89 743	79 072	10 671
2.	Севастополь	76 641	74 070	2 571
3.	Керч-Снікале	48 893	36 276	126 117
4.	Феодосія	51 000	34 358	16 642
5.	Євпаторія	50 000	30 172	19 828
6.	Червоноармійськ (м. Ялта)	30 096	22 671	7 425
7.	Бахчисараї	21 232	12 361	8 871
8.	Карасубазар	20 000	11 977	8 023
9.	Джанкой	5 970	6 095	збільшилось на 125
10.	Старий Крим	11 583	5 750	5 833
11.	Алупка	7 016	3 566	3 450
12.	Алушта	9 865	5 520	4 345
13.	Вірменський Базар	4 802	2 396	2 406
14.	Балаклава	4 871	2 096	2 775
15.	Перекоп	1 574	708	866
Всього по містах		433 286	327 088	106 198

Таким чином, ми бачимо, що чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більш ніж на 100 тисяч чоловік. Що стосується мешканців сіл Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші, адже відомі факти про те, що деякі татарські села залишалися зовсім без мешканців.

В радянській історіографії подавалася як аксіома теза про “страшений розгул “білого” терору на півострові”, завдяки чому, начебто, більшовики були вимушені реагувати адекватно. Проведене автором дослідження не дозволяє погодитися з цим. Відповідно до розрізнених і уривчастих свідчень, зібраних різними науковцями винятково лише по фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим, у 1918 — 1920 р. у Криму білими й інтервентами було заарештовано 1 428 чоловік, з них членів РКП(б) — 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників — 135, селян — 32. Присуджений до страти був 281 чоловік. Зрозуміло, навіть якщо ці дані деякою мірою занижені, все ж такі вони не йдуть в жодне порівняння з кількістю забитих більшовиками у Криму під час “червоного терору”¹⁰².

Надзвичайний стан залишався в Криму фактично до листопада 1921 р. Попереду була наступна трагедія — голод 1921 - 1923 років...

ПРИМІТКИ:

¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918 — 1923. - М., СП "РУССО", "P.S.", 1990. - С. 6.

² Ленін В.І. З чого почати? - // Повн. збір. тв. - Т. 5. - С. 7.

³ Його же. “Революційний авантюризм”. - // Повн. збір. тв. - Т. 6. - С. 361.

⁴ Його же. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті. - // Повн. збір. тв. - Т. 11. - С. 320 - 321.

⁵ Його же. План реферату “Два інтернаціонали”. - // Повн. збір. тв. - Т. 41. - С. 313.

⁶ Його же. Про ворогів народу. - // Повн. збір. тв. - Т. 32. - С. 298.

⁷ Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций. - М., 1990. - С. 119.

⁸ Там же. - С. 121.

⁹ Троцкий Л. О Ленине. - М., 1924. - С. 104 - 105.

¹⁰ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 33.

¹¹ Бухарин Н.И. Экономика переходного периода. - // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. - М., 1989. - С. 168.

-
- ¹² Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917 — 1920 гг.). - // "Отечественная история". - 1997. - № 5. - С. 46; Восьмой съезд РКП(б). - Протоколы. - М., 1959. - С. 74.
- ¹³ Плотниек А.А. Пётр Стучка и истоки советской правовой мысли. - Рига, 1970. - С. 45.
- ¹⁴ "Известия ВЦИК". - 1917. - 5 ноября.
- ¹⁵ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. - М., 1993. - С. 9.
- ¹⁶ Там же. - С. 9 - 10.
- ¹⁷ Правда. - 1918. - 25 декабря.
- ¹⁸ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 96.
- ¹⁹ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891 — 1922 гг. - М., 1999. - С. 518.
- ²⁰ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 40.
- ²¹ Кулешов С.В. Размышления о революции. - // Отечественная история. - 1996. - № 5. - С. 122.
- ²² Курицын В.М. Переход к НЭПу и революционная законность. - М., 1972. - С. 94.
- ²³ Державний Архів Автономної Республіки Крим (далі - ДААРК). - Ф.-Р. 1612. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 39
- ²⁴ Там же. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 114. - Арк. 26.
- ²⁵ Каппа Ал. Ночь ужасов. - // Крымский вестник. - 1919. - 23 февраля.
- ²⁶ Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Симферополь, 1957. - Т. 1. - С. 159.
- ²⁷ Елагин В. Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти. - // Революция в Крыму. - 1922. - № 1. - С. 56.
- ²⁸ ДААРК. - Ф.-Р. 2238. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 14.
- ²⁹ Ленін В.І. Соціалістична вітчизна у небезпеці. - // Повн. збір. тв. - Т. 35. - С. 343.
- ³⁰ Королёв В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). - Симферополь, 1993. - С. 61-62.
- ³¹ Крестьянников В.В. Четыре месяца из жизни революционного Севастополя (январь — апрель 1918 г.). - // Крымский Архив. - Симферополь, 1997. - № 3. - С. 40.

-
- ³² Л-рь В. Как они убивали. (Заметки очевидца убийств в Севастопольской тюрьме 23 февраля). - // Крымский вестник. - 1918. - 5 июня (23 мая).
- ³³ Независимый. Звери на свободе. - // Крымский вестник. - 1919. - 23 февраля.
- ³⁴ Каппа Ал. Ночь ужасов. - // Крымский вестник. - 1919. - 23 февраля.
- ³⁵ Известия Севастопольского Совета. - 1918. - 28 февраля.
- ³⁶ Гавен Ю. Конструирование временного ЦИКа. - // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. - / Сборник статей к 15-летию со дня расстрела 24/IV.1918 г. — 24/IV.1933. - Симферополь, 1933. - С. 12 - 13.
- ³⁷ Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. - / Сборник статей к 15-летию со дня расстрела 24/IV.1918 г. — 24/IV.1933. - Симферополь, 1933. - С. 37.
- ³⁸ ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 84. - Арк. 42.
- ³⁹ Крестьянников В.В. Вказ. праця. - С. 41.
- ⁴⁰ Зарубин А. Севастопольская трагедия. К событиям 22 - 24 февраля 1918 года. - // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - 1995. - № 11. - С. 56 - 57.
- ⁴¹ Крестьянников В.В. Вказ. праця. - С. 41.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. - Ч. 1. - М., 1994. - С. 84 - 91.
- ⁴⁴ Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. - 1917 - 1920. - Симферополь, 1927. - С. 126.
- ⁴⁵ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. - Ч. II. - Симферополь, 1957. - С. 77.
- ⁴⁶ Кудрина Ю.В. Мария Фёдоровна Романова: последние годы. - // Отечественная история. - 1997. - № 6. - С. 145; Монархи Европы: Судьбы династий. - / Ред.-сост. Н.В.Попов. - М., 1996. - С. 464 - 466.
- ⁴⁷ Монархи Европы: Судьбы династий. - / Ред.-сост. Н.В.Попов. - М., 1996. - С. 464 - 466.
- ⁴⁸ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. - М., 1992. - С. 402.
- ⁴⁹ Мельгунов С.П. Вказ. праця - С. 90 - 91.
- ⁵⁰ Возгрин В. Вказ. праця. - С. 401.
- ⁵¹ Бунегин М.Ф. Вказ. праця. - С. 125.

-
- ⁵² Гавен Ю. Конструирование временного ЦИКа. - // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. - / Сборник статей к 15-летию со дня расстрела 24/IV.1918 г. — 24/IV.1933. - Симферополь, 1933. - С. 13.
- ⁵³ Набоков В.В. Другие берега. - М., 1989. - С. 123.
- ⁵⁴ ДААРК. - Ф.-Р. 2238. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 14.
- ⁵⁵ Там же. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк. 9.
- ⁵⁶ Елагин В.Л. Национальные иллюзии крымских татар. - // Забвению не подлежит... - Казань, 1992. - С. 106.
- ⁵⁷ Выписки из протоколов следственной комиссии Крымского парламента (Курултая). - // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. - / Сборник статей к 15-летию со дня расстрела 24/IV.1918 г. — 24/IV.1933. - Симферополь, 1933. - С. 74.
- ⁵⁸ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. II. - С. 163.
- ⁵⁹ ДААРК. - Ф.Р. 1829. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 27.
- ⁶⁰ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. II. - С. 180.
- ⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. - Кримська обл. - К., 1974. - С. 42.
- ⁶² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - Симферополь, 1997. - С. 209.
- ⁶³ Ленін В.І. Примітка до телеграми Г.В.Чичеріну. // Повн. збір. тв. - Т. 51. - С. 424.
- ⁶⁴ Ленін В.І. Телеграма Л.Д.Троцькому. // Повн. збір. тв. - Т. 51. - С. 191.
- ⁶⁵ Цит. за: Ленін В.І. Примітка до телеграми Л.Д.Троцькому. - // Повн. збір. тв. - Т. 51. - С. 448 - 449.
- ⁶⁶ Ленін В.І. Телеграма Реввійськраді Південного фронту. - // Повн. збір. тв. - Т. 52. - С. 6.
- ⁶⁷ В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891 — 1922 гг. - С. 400.
- ⁶⁸ Репринтне видання: Смоленский С. Крымская катастрофа. - София, 1921. - С. 214.
- ⁶⁹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 307.
- ⁷⁰ Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. - Ч. 2. - М., 1994. - С. 430.
- ⁷¹ Гражданская война в СССР. - Т. 2. - М., 1986. - С. 317.
- ⁷² Зарубин А.Г. Красный террор в Крыму (1920 — 1921 гг.). — // Крымский музей. - Симферополь, 1996. - С. 94.

-
- ⁷³ В Крыму после Врангеля (Рассказ очевидца). - // Крымский Архив. - Симферополь, 1996. - № 2. - С. 59 - 60.
- ⁷⁴ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 153.
- ⁷⁵ Ленін В.І. Промова на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б). - // Зібрання творів. - 3-е вид. - Т. 25. - К, 1936. - С. 462. Дуже цікавим та показовим є той факт, що вже у 4-му і 5-му виданнях так названого Повного зібрання творів В.Леніна із стенограми його промови ці рядки зникнули самим таємничим способом.
- ⁷⁶ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20 — 50-ті роки XX ст. - К., 2000. - С. 106.
- ⁷⁷ Литвин А.Л. Красный и белый террор в России: 1917 — 1922. - // Отечественная история. - 1993. - № 6. - С. 62.
- ⁷⁸ Шитюк М. Вказ. праця. - С. 106.
- ⁷⁹ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 66.
- ⁸⁰ Усов С. Комментарии к письму М.Султан-Галиева. - // Крымский Архив. - 1996. - № 2. - С. 95.
- ⁸¹ Ревкомы Крыма. - Сборник документов и материалов. - Симферополь, 1968. - С. 23 - 24.
- ⁸² Купченко В.П. Красный террор в Феодосии. - // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - Симферополь, 1994. - № 6. - С. 58 - 59.
- ⁸³ Там же. - С. 61.
- ⁸⁴ Там же.
- ⁸⁵ ДААРК. - Ф.-Р. 1188. - Оп. 3. - Спр. 65. - Арк. 498.
- ⁸⁶ Там же. - Спр. 70. - Арк. 8, 130.
- ⁸⁷ Омельчук Д.В. Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 — начале 1921 гг. - // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. - VI Крымские международные Шмелёвские чтения. - Алушта, 1997. - С. 311.
- ⁸⁸ Там же. - С. 312 - 313.
- ⁸⁹ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 6.
- ⁹⁰ Там же. - Ф.-П. 32. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 10.
- ⁹¹ Там же. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 25. - Арк. 142.
- ⁹² Султан-Галиев М. О положении в Крыму. - // Крымский архив. - 1996. - № 2. - С. 86.

⁹³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 344; Тартаковский Маркс. Историософия: Мировая история как эксперимент и загадка. - М., 1993. - С. 298.

⁹⁴ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 11.

⁹⁵ Там же. - Спр. 56. - Арк. 4.

⁹⁶ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 — 1921 гг. - // Проблемы истории Крыма. - / Тезисы докладов научной конференции (23 - 28 сентября 1992 г.). - Вып. 2. - Симферополь, 1992. - С. 92.

⁹⁷ Шмелёв И.С. Солнце мёртвых. - М., 1991. - С. 26, 52.

⁹⁸ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 — 1921 годах. - // Проблемы истории Крыма. - / Тезисы докладов научной конференции (23 - 28 сентября 1992 г.). - Вып. 2. - Симферополь, 1992. - С. 92.

⁹⁹ Ишин А.В. Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году. — // “Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времён до наших дней. - / Материалы I научных чтений. 14 - 15 ноября 1996 г. - Симферополь, 1996. - С. 47.

¹⁰⁰ Брошеван В. Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 году? - // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. - VI Крымские международные Шмелёвские чтения. - Алушта, 1997. - С. 330.

¹⁰¹ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. - Симферополь, 1992. - С. 96.

¹⁰² Цит. за: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 231.